

RAWLS KÜLÖNBÖZETI ELVE

Tanyi Attila
PhD hallgató, CEU

ÖSSZEFOGLALÓ

Jelen tanulmány John Rawls igazságosságelméletének harmadik és egyben legvitatottabb elvét, az ún. különbözeti elvet tárgyalja. Írásom három különálló szakaszból áll. Először a különbözeti elv ismertetésével és elemzésével foglalkozom. Három szempontból vizsgálom az elvet: melyek azok a megfontolások, amelyek Rawlst az elv elfogadásához vezetik; hogyan viszonyul az elv a hatékonyság elvéhez; és mit és mennyit követel. Az elv megértése lehetővé teszi, hogy a tanulmány második szakaszában áttérjünk az elvvel kapcsolatos nehézségekre. Először négy jól ismert ellenvetést tárgyalok. Amellett érvelek, hogy ezek mindegyike, részben vagy egészben, teljesül. Az elv alkalmazásának lehetőségeit szintén itt tárgyalom, különös figyelmet szentelve a három rawlsi elv viszonyának és a szociális minimum fogalmának. Az első esetben arra a megállapításra jutok, hogy a másik két elv elegendő teret hagy a különbözeti elv számára, míg a második esetben azt mutatom meg, hogy a felek a rawlsi eredeti helyzetben egy szociális minimum elvet preferálnának a különbözeti elvvel szemben. Végül röviden összefoglalom a tanulmány érvelését, megismételve annak legfontosabb következtetéseit.

KULCSSZAVAK ■ igazságosság ■ Rawls ■ különbözeti elv ■ hatékonyság ■ szociális

I. A KÜLÖNBÖZETI ELV¹

2.1. Jelen tanulmány célja a John Rawls igazságosságelméletét adó elvek közül a harmadik elv, az ún. különbözeti elv kritikai tárgyalása. Az elv megfelelő megértéséhez nem árt tisztában lenni azokkal az indokokkal, amelyek Rawlst az elv elfogadásához vezették. Ezért az alábbi módon fogok haladni. Először röviden felvázolom a különbözeti elvhez vezető érvelést, bemutatva azokat a megfontolásokat, amelyek Rawls szerint alátámasztják az elvet. Ezt követően pedig azt a kérdést vizsgálom, hogy mit és mennyit követel az elv. Mindez lehetővé teszi számomra, hogy írásom második felében áttérjek az elv kritikai vizsgálatára, illetve alkalmazhatóságának kérdésére.

2.2. Mielőtt megadná az igazságosság elveinek végső változatát, Rawls egyéb megfogalmazásokat is tárgyal. Kiindulópontja az elvek *általános* felfogása. Eszerint:

Minden társadalmi értéknek – szabadságnak és lehetőségnek, jövedelemnek és vagyonnak, valamint az önbecsülés alapjainak – egyenlően kell megoszlania, hacsak valamelyikük vagy mindegyikük egyenlőtlensége nem előnyös mindenki számára (Rawls, 1997, 88).

Miért van szükség az általános elvre? A természetes válasz: azért, hogy egyszerű formában láthassuk az igazságosság elveinek alap gondolatát. Eszerint az igazságtalanság nem más mint egyenlőtlenség, amely nem mindenkinek előnyös. Léteznek bizonyos javak, Rawls *elsődleges javaknak* hívja őket, amelyek természetük szerint olyanok, hogy mindenki többet akar belőlük (uo.: 124).² Rawls hét ilyen jószágot különböztet meg: szabadság és jog, hatalom és lehetőség, jövedelem és vagyon, illetve az önbecsülés alapjai. Az állítás tehát az, hogy a Rawlsnál az igazságosság tárgyát képező társadalmi alapszerkezet³ vagy akkor igazságos, ha ezek a javak egyenlően oszlanak meg, vagy pedig ha létezik olyan elmozdulás, amellyel senki sem jár rosszabbul. Tehát az igazságosság elve már ebben a megfogalmazásban is magában foglalja a Pareto-féle hatékonysági elvet, amely kimondja: egy állapot akkor hatékony, ha nem létezik olyan elmozdulás, amely révén egyesek úgy nyernének, hogy közben senki sem jár rosszabbul.

Van azonban egy másik ok is az általános elv bevezetésére. Rawls szerint ugyanis lehetnek – sőt valószínűleg léteznek – olyan társadalmak, amelyekben *csak* az általános elvet lehet alkalmazni. Olyan társadalmak ezek, ahol a civilizáció fejlődése illetve a gazdasági és társadalmi viszonyok még nem értek el arra a szintre, hogy az emberek ráébrednének: nem éri meg a szabadságjogokat a nagyobb gazdasági előnyök érdekében korlátozni. Ez az általános felfogás újabb jellemzőjére mutat rá. Arra hogy nem tesz különbséget az egyes javak *prioritása* között, azokat egybemosva a javak csomagjáról beszél. Így aztán az elv megengedi, hogy cserélgessük az egyes javakat: több vagyon kevesebb szabadságért, kevesebb jog nagyobb hatalomért és így tovább (uo.: 89, 627).

Természetesen a társadalmak helyzete javulhat. Ebben az esetben, véli Rawls, „a további gazdasági és társadalmi előnyök eléréséből származó javunk határhaszna csökken a szabadsághoz fűződő érdekeinkhez képest, s ahogy egyre teljesebben valósulnak meg az egyenlő szabadságok gyakorlásának feltételei, úgy kapnak egyre nagyobb súlyt a szabadsághoz fűződő érdekeink” (uo.: 627–8). Ez az a sajátos állapot, amelyben az igazságosság *speciális* változata érvénybe lép: nem kétséges, Rawls szemében a fejlett, iparosodott társadalmak megfelelnek ezeknek a követelményeknek. Az új koncepció első megfogalmazása így szól:

Először: minden személynek egyenlő joga van a másokéval összeegyeztethető legkiterjedtebb alapvető szabadságra.

Másodsor: a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeknek úgy kell alakulniuk, hogy

- a) okkal várhassuk, hogy mindenki számára előnyösek, s ugyanakkor
- b) olyan pozíciókhoz és hivatalokhoz kötődjenek, amelyek mindenki előtt nyitva állnak (uo.: 87).

A változás az általános elvhez képest nyilvánvaló. Egyfelől a fenti definíció különbséget tesz az egyes elsődleges javak között aszerint, hogy mely elv hatáskörébe tartoznak. Értelemszerűen: a szabadságokat és jogokat az első elv, a hatalmat és lehetőségeket a második elv második fele, a vagyont és a jövedelmet a második elv első fele osztja el. Másfelől Rawls már ezen a ponton prioritási szabályokat állapít meg az elvek között. Az ún. szótári sorrend szerint a második elv teljesítésére csak az után térhetünk rá, hogy kielégítettük az első elvet; és ugyanez a szabály érvényesül a második elv két része között is: az esélyek egyenlőségét nem lehet feláldozni a nagyobb jövedelem és vagyon érdekében (uo.: 88).

De ez még közel sem a végső változat. Többek között magyarázatra tart igényt, hogy miért beszél Rawls „szabadságokról”, így, többes számban. Szintén nem tisztázott, hogy mi a jelentősége az „összeegyeztethető legkiterjedtebb szabadságok” kitételnek. Én azonban, mivel írásom tárgya a különbözeti elv, nem foglalkozom Rawls vonatkozó érveivel (ld. Kis, 1998, 32–4). Számunkra érdekesebb az a tény, hogy a speciális elv ezen változata még nem tisztázza az igazságosság és a hatékonyság viszonyát. Az általános elv esetében már láttuk, hogy van ilyen viszony és az is nyilvánvaló, hogy a második elvének első fele is erre utal. Tény azonban, hogy pusztán a hatékonyság elvére nem építhetünk igazságosságelméletet. Számos hatékony állapot létezik – hogy mást ne mondjunk, az a végállapot, amelyben egy bizonyos társadalmi csoport rendelkezik minden jószággal, míg a többiek semmivel szintén hatékony. Tehát a hatékonyság elvének korlátozására s egyben az igazságosság elveinek bővítésére (mármint a hatékonyság elvéhez képest) van szükség (uo.: 98–9).

A speciális elv fenti változata már megtette az első lépést ebben a tekintetben. Egyrészt meghatározta a szabadság elvet és rögzítette viszonyát a második elvhez. Másrészt beépítette a hatékonyság elvét (második elv első fele) és annak korlátozását is (második elv második fele és elsőbbsége). Viszont a második elv tekintetében két tisztázatlan meghatározást vezetett be: „mindenki számára előnyös” és „mindenki előtt nyitva áll”. Következésképpen, a speciális elv végső változatát csak akkor kapjuk meg, ha tartalommal töltjük fel a két kitéltet. Rawls két értelmezését adja mindkét kitételnek, amelyek négy lehetséges második elvet határoznak meg. Én nem fogok ezek részletes ismertetésével foglalkozni; helyette inkább azokra az erkölcsi megfontolásokra koncentrálok, amelyek elvezetik Rawlst saját verziójához, a „demokratikus egyenlőség” koncepciójához, amelynek része a különbözeti elv is.

Az érvelés az alábbi. Rawls szerint minden társadalomban az erkölcsileg önkényes egyenlőtlenségek három forrása figyelhető meg (Rawls, 2001, 55):

- (a) a társadalmi osztály, amelybe beleszületünk és felnövünk;
- (b) a velünk született természetes adottságok (szemben az életünk során kiművelt és szerzett adottságokkal), illetve mindazon lehetőségek, amelyet társadalmi osztályunk kiművelésükre nyújt;
- (c) az életünk során bennünket érő jó vagy balszerencsénk: voltak-e súlyos betegségeink és szenvedtünk-e súlyos balesetet; voltunk-e munka nélkül akarattunk ellenére illetve sújtotta-e társadalmunkat (s így minket) gazdasági recesszió.

Rawls szerint egyik legalapvetőbb megfontolt ítéletünk éppen az, hogy a három faktor révén képződő, intézmények által fenntartott és gerjesztett egyenlőtlenségek igazságtalanok.⁴ Ezért olyan elméletet kell alkotnunk, amely mindhármát orvosolni tudja.

Mit lehet tenni? Rawls válasza így szól. A társadalmilag önkényes elemeket a formális esélyegyenlőséget meghaladó elvvel kell helyettesíteni. Rawls jelöltje erre a szerepre a *méltányos esélyegyenlőség* elve. Ez az elv nem csupán az egyenlő esélyek törvényes jogát garantálja, hanem kimondja: „azoknak akik ugyanolyan adottságokkal és képességekkel rendelkeznek, s akik a használatukra is egyforma hajlandóságot mutatnak ugyanolyan jó kilátásokkal kell rendelkezniük, függetlenül a társadalmi rendszerben elfoglalt induló helyzetüktől, azaz tekintet nélkül arra, hogy melyik jövedelmi osztályban születtek” (uo.: 101). Társadalmi osztályaink különbsége nem befolyásolhatja esélyeinket: mindegy hová születtünk, lehetővé kell tenni számunkra a kívánt képesítés megszerzését s így a hozzáférést a lehetséges „pályákhoz”.

Mi történjen a természeti adottságok különbségeivel, illetve a szerencse következményeivel? Ezeket is az esélyegyenlőségi elv kezelje? Rawls válasza nemleges. Vegyük például az adottságok esetét. Ha ezekre is alkalmaznánk az elvet, az alábbi eredményt kapnánk (Kis, 1998: 35–6). Vagy kimondjuk, hogy mindenkinek azonos eséllyel kell rendelkeznie a *pozíciók* megszerzésére, függetlenül attól, hogy milyen adottságokkal született; vagy pedig, összhangban a fenti értelmezéssel, csak a *képzettség* megszerzését kell függetleníteni az adottságoktól. Az első eset, bár kezelni tudná az adottságbeli különbségeket, abszurd következményekkel járna. Nem mondhatjuk, hogy mindenki előtt nyitva kell állnia a sebészi pályának függetlenül attól, hogy remeg-e a keze, homályos-e a látása stb. És még sok más ilyen állás van.

A második alternatíva viszont nem lenne alkalmas az adottságokból eredő eltérések kiegyenlítésére: vég nélküli költekezést jelentene az, hogy mindenkit addig képezzünk, amíg adottságaitól függetlenül alkalmassá nem válik arra az általa választott pályára. Márpedig, mondja Rawls, az eredeti helyzetben, ahol az elvek kiválasztása megtörténik, a felek szembesülnek az *elkötelezettség*

terhével: „nem köthetnek olyan megállapodásokat, amelyek következményei elfogadhatatlannak bizonyulhatnak számukra, vagy amelyeket csak nagy nehézségek árán tudnának betartani” (Rawls, 1997: 216). Az eredeti helyzet egy hipotetikus állapot, amelyben a felek arról döntenek, hogy az igazságosság mely elvei irányítsák társadalmuk alapszerkezetét. Ezért nem fogadhatnak el olyan elveket, amelyek képtelenek saját alátámasztásuk kialakítására és megszilárdítására (uo.: 174, 182–3, 216). Ugyan a felek az eredeti helyzetben a „tudatlanság fátyla” mögött döntenek, amely elzárja előlük mindazon információkat, amely saját kilétükre vonatkozik, a társadalom, a politika, a gazdaság, az emberi pszichológia általános tényeivel azonban tisztában vannak (uo.: 32, 174). Így aztán képesek az elkötelezettség terhét figyelembe vevő döntést hozni, azaz, jelen esetben elutasítani az esélyegyenlőségi elv kiterjesztését, mint teljesíthetetlen követeléseket támaztó elvet. És képesek alternatív megoldást is találni – a különbözeti elv éppen ezt nyújtja számukra (uo.: 101–2).

2.3. Az elv első megfogalmazásában így szól:

„Feltételezve az egyenlő szabadság és a méltányos esélyegyenlőség által megkívánt intézményi keretet, a jobb helyzetűek várakozásai akkor és csak akkor igazságosak, ha olyan rendszer elemei, amely javít a társadalom legkevésbé előnyös helyzetű tagjainak kilátásain. Az alapgondolat az, hogy a társadalmi rendnek csakis abban az esetben szabad létrehoznia és biztosítania a jobb helyzetűek vonzóbb kilátásait, ha ez a kevésbé szerencsések számára is előnyös” (uo.: 103–4).

Ez tehát Rawls hatékonysági elve; ez az, ahogyan ő értelmezi a „mindenki számára előnyös” kitételt. A fentiek tükrében nyilvánvaló, hogy miért döntött ezen értelmezés mellett. Ha ugyanis a szabadság elv gondoskodik a szabadságok egyenlőségéről, a méltányos esélyegyenlőség elve pedig kiegyenlíti a társadalmi háttérrel járó különbségeket, ami marad az csakis a természetes adottságok (illetve kisebb mértékben a szerencse) különbségeiből eredhet. Tehát ha valaki még az első két elv alkalmazása után is a legrosszabb helyzetűek között tudhatja magát, akkor ez csakis a másik két önkényes elemnek tudható be.

Mit kíván a különbözeti elv (van Parijs, 2003, 202–204)? Vezessünk be némi egyszerűsítést. Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy a társadalom két különálló részre bontható: a szerencsésebbekre és a kevésbé szerencsésekre. Ekkor a válasz röviden: az elv alapállapotban egyenlőséget követel meg, de megenged olyan egyenlőtlenségeket, amelyek javítják a kevésbé szerencsések kilátásait. Azaz az egyenlőtlenség két lehetséges változatával számol:

- (1) A kevésbé szerencsések jelenleg rosszabb kilátásokkal rendelkeznek, mint a teljes egyenlőség körülményei között;
- (2) A kevésbé szerencsések jelenleg jobb kilátásokkal rendelkeznek, mint a teljes egyenlőség körülményei között.

Vegyük észre a beépített feltételezést: az elosztandó javak mennyisége az elosztás révén gyarapítható. Ha nem így lenne, azaz ha, mondjuk így, egy létező tortát kellene elosztani akkor csak az (1)-es eset fordulhatna elő és minden egyenlőtlenség a különbözeti elv szerint igazságtalan lenne. Rawls, jogosan, nem így gondolja. Szerinte az elosztandó „torta” mérete érzékeny az elosztásra: lehetséges olyan egyenlőtlenség, amely gyarapítja a rendelkezésre álló javakat és így megteremti a lehetőséget arra, hogy a kevésbé szerencsések is jobban járjanak (megfelelő elosztás mellett). Ezzel pedig megnyílik az út a (2)-es eset felé.

Hogyan lehetséges ez? Rawls két lehetőséget említ. Egyrészt, „a vállalkozók számára biztosított kedvezőbb várakozások olyan tettekre ösztönzik őket, amelyek hosszú távon javítják a munkások kilátásait is. A kedvezőbb kilátások ösztönöznek, így a gazdasági folyamat hatékony lesz, az újításokat gyorsabban vezetik be és így tovább. Az így létrejövő anyagi előnyök idővel az egész rendszerben megmutatkoznak, és éreztetik a hatásukat a legkevésbé előnyös helyzetűek esetében is.” Ez a rawlsi *ösztönző érv* (Rawls, 1997: 106). Másrészt az egyenlőtlenségek lehetőséget teremtenek arra, hogy „az erőforrások azok kezébe kerüljenek akik a legalkalmasabbak arra, hogy azokat a társadalom hasznára fordítsák” (Rawls, 1999b: 257). A kapitalista gazdaság sajátossága, véli Rawls, ugyanis pontosan az, hogy a vagyont és így a gazdasági erőt átcsoportosítja: azok kezéből, akik rossz befektetőnek és innovátornak bizonyultak az erőforrásokat a jó befektetők és tehetséges innovátorok kezébe helyezi át (Rawls, 1997: 357–8). Ez a rawlsi *felruházási érv*.

Térjünk most vissza a különbözeti elvhez. Mekkora egyenlőtlenséget enged meg az elv? Ha a fenti megfogalmazást vesszük alapul, úgy tűnhet, hogy elég sokat. Rawls ugyanis csak annyit mond: az adott rendszernek *javítania* kell a kevésbé szerencsések helyzetén ahhoz, hogy a jobb helyzetűek kilátásai ne legyenek igazságtalanok. Ez azonban vonzza a következtetést: elég, ha a kevésbé szerencsések kilátásai *bármilyen* kis mértékben javulnak, az egyenlőtlenség, *bármekkora* legyen is, máris igazolhatóvá válik. Talán emiatt, Rawls a későbbiekben bevezet egy újabb megfogalmazást, amely már az elv *végző* változatának felel meg. Eszerint:

A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket úgy kell alakítanunk, hogy *a)* a legkevésbé előnyös helyzetűek számára a *legelőnyösebbek* legyenek, és ugyanakkor *b)* a tisztségek és pozíciók, amelyekhez kapcsolódnak, álljanak nyitva mindenki előtt a méltányos esélyegyenlőség feltételei mellett (Rawls, 1997: 112).

Ezt aztán megismétli, amikor megadja az igazságosság elveinek végző változatát (uo.: 361–362).

Ebben a megfogalmazásban az elv sokkal többet követel és így sokkal kisebb egyenlőtlenséget enged meg, mint az első változat. Addig kell ugyanis

változtatni az elosztáson, amíg nem létezik olyan elmozdulás, amely a legrosszabb helyzetűek előnyére válna. Ha továbbra is fenntartjuk azt az egyszerűsítő feltételezést, hogy a társadalom két csoportra oszlik, a szerencsésekre és a kevésbé szerencsésekre, a fenti (2)-s számú ponton belül most három esetet különböztethetünk meg (van Parijs, 2003: 204–205):

- (2a) A kevésbé szerencsések kilátásai javulnának, ha a szerencsésebbek kilátásai romlanának;
- (2b) A kevésbé szerencsések kilátásai romlanának, ha a szerencsésebbek kilátásai romlanának, de javulnának, ha a szerencsésebbek kilátásai is javulnának;
- (2c) A kevésbé szerencsések kilátásai romlanának akkor is, ha a szerencsésebbek kilátásai romlanának, és akkor is, ha a szerencsésebbek kilátásai javulnának.

Rawls szavaival élve, az első eset olyan rendszerre jellemző, amely *igazságtalan*; a második eset olyan alapszerkezetet feltételez, amely *alapjában véve igazságos*, de még lehetséges igazságos elmozdulás; csak a harmadik esetben beszélhetünk *tökéletesen igazságos* rendszerről (Rawls, 1997: 107). A felsorolás jól érzékelteti a hatékonyság és a különbözeti elv viszonyát is. Ahogy már említettük, (2a) igazságtalan, bár hatékony még lehet; viszont (2b) sem nem teljesen igazságos, sem nem hatékony; azaz a különbözeti elv és így az igazságosság elvei csak akkor esnek egybe a hatékonyság elvével, ha a rendszer tökéletesen igazságos (uo.: 108).

Még egy utolsó lépés van hátra. A fenti esetek meghatározásakor Rawls egy feltételezéssel élt, amelyet ő a *szoros összekapcsoltság* tézisének nevez. Eszerint „a várakozások szorosan összefüggenek egymással, azaz lehetetlen javítani vagy rontani rajtuk valamely reprezentatív személynél anélkül, hogy ne javítanánk, vagy rontanánk az összes reprezentatív személy, mindenekelőtt a legkevésbé előnyös helyzetűek kilátásain” (uo.: 109). Mi történik, ha feloldjuk ezt a feltételezést? Ekkor nyilván lehetővé válik, hogy a szerencsésebbek kilátásainak változása ne csak rontsa, vagy javítsa, hanem esetleg változatlanul hagyja a kevésbé szerencsések kilátásait. Így a (2c) pozíció, azaz a tökéletesen igazságos helyzet három további alesetre bontható (van Parijs, 2003: 206–209):

- (2d) A kevésbé szerencsések kilátásai romlanának, ha a szerencsésebbek kilátásai romlanának, de változatlanok maradnának (bár nem javulnának), ha a szerencsésebbek kilátásai javulnának;
- (2e) A kevésbé szerencsések kilátásai romlanának, ha a szerencsésebbek kilátásai javulnának, de változatlanok maradnának (bár nem javulnának), ha a szerencsésebbek kilátásai romlanának;
- (2f) A kevésbé szerencsések kilátásai változatlanok maradnának (bár nem javulnának) akkor is, ha a szerencsésebbek kilátásai javulnának, és akkor is, ha romlanának.

Most azonban a tökéletesen igazságos helyzet két, egymásnak ellentmondó alesetre oszlik. A (2c) és a (2d) esetek nagyobb egyenlőséget hoznak létre: azt állítják ugyanis, hogy az egyenlőtlenségek csak akkor megengedhetők, ha *javítják* a kevésbé szerencsések helyzetét. Ebből a szempontból a (2e) és (2f) nem tökéletesen igazságosak, mivel kihasználatlan lehetőséget hagynak erre. A másik olvasat szerint viszont ahhoz, hogy egy rendszer tökéletesen igazságos legyen elegendő, ha a fennálló egyenlőtlenségek nem *rontják* a kevésbé szerencsések helyzetét. Azaz most a (2c) és a (2e) esetek számítanak tökéletesen igazságosnak, míg a (2d) és a (2f) esetek nem: ezek ugyanis kihasználatlan lehetőséget hagynak arra, hogy egyesek kilátásait anélkül javítsuk, hogy közben rontanánk másokét.

A probléma az, hogy Rawls nem ad egyértelmű útmutatást arra vonatkozóan, hogy melyik olvasatot választaná. A második, kevésbé egyenlőségelvű olvasat egyértelmű előnye, hogy összhangban áll a hatékonyság elvével. Ez pedig, mint láttuk, Rawls szerint sajátossága a tökéletesen igazságos rendszernek. Szintén idetartozik, hogy ez a felfogás jobban megfelel az eredeti helyzetbeli választásnak is. Itt ugyanis Rawls szerint a „felek” az elsődleges javakkal kapcsolatos kilátásaik maximalizálására törekednének; erre pedig a második változat (2c és 2e) több lehetőséget hagy. Az első, nagyobb egyenlőséget követelő értelmezés (2c és 2e) viszont nagyobb legitimáló erővel rendelkezik. Itt ugyanis azt mondhatjuk a kevésbé szerencséseknek, hogy nem létezhet olyan alternatív rendszer, amelyben az ottani kevésbé szerencsések jobban járnának. Mivel Rawls szerint az igazságosság elvei többek között a kölcsönösség elvét is kifejezik, ennek nagy jelentősége kell, hogy legyen. (uo.: 135) Ugyanez a második elvről nem mondható el.

Rawls tehát ha el akarja kerülni a fenti dilemmát, meg kell, hogy védje a szoros összekapcsoltság téziséét. Erre van is némi esélye. Ha ugyanis feltételezzük, hogy a különbözeti elv csak egy adott generáción és egy adott országon belül érvényesül, akkor a tézis valószínűleg tartható. Rawls pontosan ezt teszi. A nemzedékek közötti igazságosságot az igazságos megtakarítás elvével, a nemzetek közötti igazságosságot pedig a segítségnyújtás és egyéb a nemzetközi jognak megfelelő elvekkel szabályozná. (uo.: 44§, 58§) Ha elfogadjuk Rawls megoldását, akkor továbbra is használhatjuk a különbözeti elvet az eddigi egyszerű formájában.⁵

II. PROBLÉMÁK ÉS ALKALMAZÁS

2.1. Láttuk, hogyan épül fel a különbözeti elv, hogyan működik és milyen a viszonya a hatékonyság elvéhez. Írásom második felében az elvvel szembeni ellenvetésekkel, valamint a lehetséges alkalmazási módokkal foglalkozom. Ez utóbbi azonban nem konkrét, társadalompolitikai intézkedéseket jelent.

Egyrészt vannak erre alkalmasabb kísérletek a szakirodalomban; másrészt nem egyértelmű, hogy a különbözeti elv konkrét intézkedések formájában értelmezhető volna.⁶ Ehelyett, mivel a felmerülő problémák sokakat az elv elvetésére készítettek, két kérdéssel foglalkozom: jut-e egyáltalán szerep a különbözeti elvnek a másik két elv mellett, illetve a felek az eredeti helyzetben nem inkább egy szociálisminimum-elvet fogadnának-e el.

2.2. Az első két ellenvetés egyaránt az elv *érzéketlenségére* hívja fel a figyelmet. Pontosabban arra, hogy bár érzékeny a helyzetek rangsorára, a közöttük lévő távolságot nem veszi figyelembe. Ebből következően a változás mértékével sem törődik. Vegyük *A*-t és *B*-t, illetve két elosztási helyzetet, *x*-et és *y*-t. Tegyük fel továbbá, hogy *A* mindkét állapotban rosszabb helyzetben van mint *B*, de *y*-ban helyzete *x*-hez képest javult. Ekkor a különbözeti elv – gondoljunk (2a)-ra – azt kívánja, hogy az intézményrendszer *x*-et preferálja *függetlenül attól*, hogy ez mekkora veszteséget jelent *B* számára és mekkora nyereséget *A* számára. Márpedig, kivéve talán, ha *B* messze a leggazdagabbak közé tartozik, erkölcsi érzékünk az ilyen elosztási politikát nem támogatná.

Mivel a második ellenvetés az elsőt folytatja, és mivel mindkettő megfelelő figyelmet kapott már a magyar nyelvű irodalomban is, ezért én nem részletezem tovább a problémát (ld. Kis, 1998: 40–1). Ehelyett egy másik nehézségre koncentrálok, amely az elv kevésbé nyilvánvaló hibáira koncentrálok. A probléma ott kezdődik, hogy Rawls meglepően kevés figyelmet szentel a *legrosszabb helyzet* meghatározására ahhoz képest, hogy az elv alkalmazásához ez nélkülözhetetlen. Mindössze egy helyen tér ki erre a kérdésre. Itt ezt mondja:

Az egyik lehetőség az, hogy kiválasztunk egy meghatározott társadalmi helyzetet, mondjuk a segéd munkásokét, és mindazokat a legkevésbé előnyös helyzetű csoporthoz számítjuk, akiknek ugyanannyi vagy kevesebb a jövedelme és a vagyona, mint e csoport átlagáé. A legalul álló reprezentatív személy várakozását az osztály egészének átlaga határozza meg. A másik lehetőség az olyan meghatározás, amely kizárólag a viszonylagos jövedelemre és vagyona épít, a társadalmi helyzetre való utalás nélkül. Így mindenki a legkevésbé előnyös helyzetűek közé sorolható, akinek kevesebb a jövedelme és a vagyona, mint a mediánérték fele (uo.: 129).

Mindkét meghatározás számos problémát vet fel. A legnyilvánvalóbb az ún. *indexálási probléma*. Hogyan határozzuk meg, az elsődleges javak rendelkezésre álló listája alapján, hogy ki számít legrosszabb helyzetűnek? Rawls az alábbi módon érvel (uo.: 128–9). Ha az első két elv, azaz a szabadság elv és a méltányos esélyegyenlőség elve teljesül, eltekinthetünk a társadalmi státusz figyelembevételétől. Ez egyszerűen többé nem számít: az igazságos társadalomban mindenki rendelkezik az egyenlő polgár státuszával. Egy további leegyszerűsítés szintén lehetséges. A vagyon és a jövedelem ugyanis szorosan

összefügg a hatalommal (és feltehetőleg a lehetőségekkel): aki az utóbbiból többel rendelkezik, az előző tekintetében sem áll rosszul és viszont. Így a legrosszabb helyzetű személyek kiválasztásakor pusztán a jövedelemre és vagyonra kell koncentrálnunk, minden mást kizárhatunk.

Ez az érvelés számos ponton sántít. Először is egyáltalán nem lehetetlen, hogy az igazságos társadalomban fennmaradna a státusz bizonyos egyenlőtlensége (Barry, 1973: 46–8). Emlékezzünk vissza mit mondott Rawls arról, hogy mikor javítják az egyenlőtlenségek a legkevésbé előnyös helyzetűek kilátásait. A két eset lehet, hogy most is teljesül. Egyrészt lehetséges, hogy a magasabb státusz egyesek számára fontosabb ösztönző, mint a nagyobb vagyon vagy jövedelem (főképp, ha ez utóbbiból már elég sokkal rendelkeznek). Másrészt egyes konzervatív szerzők amellet érvelnek, hogy a státuszbeli különbségek javára válhatnak az adott társadalomnak: ha a nagyobb hatalom magasabb státusszal is jár, az emberek sokkal inkább hajlandóak engedelmessé válni. A két érv közül Rawls számára persze főképp az első lenne megfontolandó.

Az érvelés második lépése sem szerepel jobban. Miért lenne egyenes összefüggés a különféle elsődleges javak között? Rawls, mint láttuk, a hatalom és a vagyon illetve a jövedelem kapcsán egyszerűen felteszi, hogy ez így van. De miért szükségszerű, hogy az aki magas jövedelemmel és nagy vagyonnal rendelkezik egyben befolyásos is legyen? Különösen így van ez ha az önbecsülés társadalmi alapjait és az egyéb elsődleges javak viszonyát vizsgáljuk. Hogy kizárja, Rawls az önbecsülés alapjai esetében is fenn kell tartsa a szoros összefüggés tézisének – ez pedig még nehezebben védhető mint a hatalom-vagyon párosítás. Az elsődleges javak csoportja egyszerűen túl heterogén és rendezetlen ahhoz, hogy a tézis alkalmazható legyen rá.

Akkor sem járunk jobban, ha elfogadjuk a tézist. Ekkor ugyanis még mindig fennáll a metrikus kiválasztás problémája (Kis, 1998: 41). Melyik jövedelmi osztállyal azonosítsuk a legrosszabb helyzetűeket? A legalsó 1%-kal, vagy a legalsó 5%-kal, vagy éppen a legalsó 1%-kal? Rawls nem ad választ, pusztán annyit mond, hogy egy bizonyos ponton meg kell állnunk, mivel kifogyunk a filozófiai érvekből (uo.: 130). Ez azonban, a probléma súlyát tekintve, nem biztos, hogy mindenkit kielégítő válasz. De, még ha el is fogadjuk Rawls érvét és vele együtt érvelését, a fenti két meghatározás akkor sem lesz védhető. Ugyanis ha ezeket követve jelöljük ki a legrosszabb helyzetű pozíciót, egyszerűen nem vesszük figyelembe, hogy kit mi juttatott oda. Statikusan szemléljük a helyzetet, ahelyett, hogy dinamikusan a lesüllyedés *folymatára* koncentrálnánk. Ez pedig megint csak erkölcsi érzékünket sértő eredményekre vezet.

Vegyük a következő esetet (vö. Dworkin, 1981; Kis, 1998: 41–2). József tenisz-játékos, míg András kertész. Mindketten hasonló képességekkel és hasonló társadalmi helyzetbe születtek (tegyük fel, hogy mindkettő átlagos). Viszont Józsefet csak a tenisz érdekelte, amihez sajnos nem igazán volt tehetsége de vonzotta a hírnév és a könnyű élet. Így aztán szép lassan lesüllyedt, és most a

legrosszabb helyzetűek közé tartozik. András ezzel szemben jól hasznosította – egyébként átlagos – képességeit. Kertész lett belőle, szép lassan bedolgozta magát a szakmába, elismerik, és igen jól keres: ha nem is a felső tízezer tagja de nagyjából középosztálybelinek tekinthető. Ebben a helyzetben, ha komolyan vesszük, amit a különböző elv mond, András jövedelmének és vagyonának egy részét át kell csoportosítanunk József részére. Ez azonban nem tűnik erkölcsileg helyesnek: úgy tűnhet, hogy Andrást „büntetjük” azért mert szorgalmasan dolgozott és Józsefet „jutalmazzuk” azért mert henyélt és csak edzésre járt. A különböző elv, ahogy Ronald Dworkin fogalmaz, nem elég érzékeny az egyéni ambíciókra.⁷

Ezek az ellenvetések elég meggyőzőek. Mégis azt gondolom, hogy Rawls, legalábbis az utolsó két problémára, ha részlegesen is, de tudna válaszolni.⁸ Ugyanis *Az igazságosság elmélete* utáni írásaiban megjelenik a legkevésbé előnyös helyzetűek egy *harmadik* meghatározása is. Eszerint:

A legkevésbé előnyös helyzetű pozíciót, nagy vonalakban, úgy határozhatjuk meg mint azok csoportját akik a három esetlegesség átfedésében találhatók. Tehát ez a csoport olyan személyekből áll, akiknek családi és társadalmi származása másokéhoz képest kevésbé előnyös, akik számára adottságaik kevésbé jó életet tettek lehetővé, és akiket a szerencse másokhoz képest jobban elkerült [...] mindannyian az elsődleges javak szerinti meghatározásnak megfelelően. (Rawls, 1999b: 258–9).

Ez a definíció megfelelő választ ad utolsó problémánkra, mivel pontosan azon az alapon jelöli ki a legkevésbé kedvező helyzetűeket, hogy miként jutottak ebbe a pozícióba. Tehát, hogy a fenti példával éljek, nem fogja Józsefet ide számítani, hiszen ő nem a három esetlegesség valamelyikének köszönheti siralmas helyzetét.

Alkalmas-e ez a meghatározás az indexálási probléma kikerülésére? Részben igen. Nem kell törődnie ugyanis az elsődleges javak csomagjának rendezetlenségével és heterogenitásával. Azok a legrosszabb helyzetűek, akik a három esetlegesség miatt kerültek jelenlegi pozíciójukba. Az elsődleges javak csak akkor lépnek be a képbe, amikor olyan egyének kerülnek látókörünkbe, akik, bár esetlegességek sújtották őket, szorgalmuknak stb. köszönhetően most jó helyzetben vannak. Őket a definíció kizárja, mivel nem felelnek meg az elsődleges javak szerinti meghatározásnak.

Ugyanakkor továbbra is felmerülnek súlyos mérési nehézségek – bár most másfajta, mint korábban (Weatherford, 1991: 37–45; Beuchamp, 1980: 156). Egyrészt, nem egyértelmű már maga a definíció sem. Rawls a három említett esetlegesség *átfedéséről* beszél. Azt jelenti ez, hogy valaki csak akkor tartozik a legrosszabb helyzetűek közé, ha mindhárom esetlegesség sújtotta? Ez nem lenne különösebben vonzó feltételezés, bár szó szerint az 'átfedés' terminus ezt jelenti. Ezen az alapon ugyanis valaki, aki súlyos betegség következtében

elveszítette állását, és nem tud többé dolgozni, nem számítana legrosszabb helyzetűnek, csak azért mert, mondjuk, rendes középosztálybeli család sarja, átlagos képességekkel. Persze lehet az átfedés szót ennél tágabban is értelmezni, de akkor emellett már Rawlsnak érvelnie kellene. Ezt azonban nem teszi.

Ennél súlyosabb probléma, hogy nem tudjuk ki, mikor számít valaki hátrányos helyzetűnek az egyes esetlegességek szerint. Nem csak arról van szó, hogy Rawls nem ad támpontokat. Hiszen, ahogy azt maga is megjegyzi, a meghatározás csak nagy vonalakban közelíti meg a kérdést. Inkább az a probléma, hogy, még ha elviekben kidolgozható is lenne egy ilyen eljárás, bevezetésének és alkalmazásának költségei hatalmasak lennének. Mivel a három esetlegesség logikailag független, ezért három procedúrára lenne szükség. Ráadásul az ilyen irányú vizsgálatok elkerülhetetlenül behatolnának az emberek magánéletébe, ezzel veszélyeztetve önbecsülésüket, amely Rawls szerint a legfontosabb elsődleges jószág. Szóval a különbözeti elv érzéketlenségére rámutató első két probléma mellett – melyekkel az új definíció sem tud mit kezdeni – a harmadik nehézség is részben megmarad.⁹

2.3. Ezek a problémák tehát, úgy tűnik, Rawlst a különbözeti elv feladására kényszerítik. Ezért különösen érdekes megvizsgálni azt, hogy egyáltalán van-e jelentősége az elvnek. Kezdjük a három elv viszonyával. Tudjuk, hogy Rawls szótári sorrendbe szervezi őket, azaz a különbözeti elvre, mint a sorban utolsóra csak azután kerül sor, ha az első két elvet már kielégítettük. Miben nyilvánul meg a két elv korlátozó ereje?

Két lehetőség van. Az első, hogy bizonyos, a különbözeti elv által megkívánt intézkedések nem hajthatók végre, mert sértik vagy a szabadság vagy a méltányos esélyegyenlőség elvét. A jogsértések mellett – agymosás a nagyobb munkakedv érdekében, a választójogok megnyirbálása bizonyos törvények megszavazása érdekében – elég valószínű, hogy az esélyegyenlőségi elv szintén kizárna bizonyos elosztási intézkedéseket (pl. amelyek egyértelműen diszkriminatívak). Ugyanakkor ez még bőven hagyna teret a különbözeti elv számára.

Egy problémára külön érdemes kitérni. Ez a tulajdonjogok és az adózás, mint a különbözeti elvet végrehajtó elosztási eszköz viszonyát érinti. Rawls szerint a „személyi tulajdon szabadsága” része azon jogoknak és szabadságoknak, amelyeket az első elv szabályoz (Rawls, 1997: 87). Akkor viszont nem lehetséges, hogy az első elv kizárja az adózást, mint elosztási politikát? A válasz nemleges. Ugyan a tulajdonjog alapvető jog, a rawlsi rendszerben a jogosultságok nem értelmezhetők az igazságos eljárás befejezése előtt. Rawls számára az igazságosság eljárási fogalom, amely eljárást az alapszerkezet hajtja végre és amely kimenetelének nincs az eljárástól független igazságossági kritériuma. Rawls terminusával élve, az elosztási igazságosság a *tiszta eljárási igazságosság* egy formája (uo.: 114–5). Ezért az igazságosság által meghatározott jogosultságok is magában az eljárásban születnek meg, nem természetből adóttak (uo.:

118; Rawls, 2001: 72; Nagel–Murphy, 2002). Következésképpen, bár jogunk van anyagi javaink megtartására, azt, hogy pontosan mire is terjed ki ez a jog, csak az után értelmezhetjük, hogy az igazságos intézmények működése befejeződött.¹⁰ És valóban, Rawls szerint még a liberális szocializmus, egy olyan rendszer, amelyben minden termelési eszköz köztulajdonban van, is megfelel az igazságosság elveinek (uo.: 337).

Mindazonáltal valaki még védheti a tulajdonjogok sérthetlenségét azon az alapon, hogy azok egyenesen következnek fizikai integritáshoz való alapvető jogunkból. Itt azonban két eset van. Az első azt mondja ki, hogy a testi és szellemi képességeink felett magunk rendelkezünk; a másik azt állítja, hogy ezek a képességeink a *tulajdonunkban* vannak (Kis, 1998: 56–7). Csak az utóbbi felfogás alkalmas a tulajdonjogok fenti védelmére; csak ebben az esetben mondhatjuk azt, hogy nemcsak testünkkel és adottságainkkal, hanem az általuk előállított *termékekkel* is rendelkezünk. Rawls viszont egyértelműen az első értelmezést választja. Szerinte a különбözeti elv természeti adottságaink *megosztását*, azaz az emberek közötti tehetségbeli különbségeket tekintve közvagyonnak s nem magukat az adottságokat (uo.: 133; Rawls, 2001: 75). Ha pedig ez így van, akkor a különбözeti elv összhangban áll a szabadság elvvel.¹¹

Az elvek közötti szótári sorrend azonban még egy kérdést felvet. Ha a különбözeti elvre csak az után kerülhet sor, hogy az első két elvet kielégítettük, kérdéses, hogy marad-e számára tér, amelyben hatását kifejthetné. Vegyük például a fejlett, ipari társadalmakat, amelyek, mint említettem, mindenképpen a rawlsi elvek hatálya alá esnek. Ha követjük a szigorú szótári sorrendet, akkor számos intézkedést kell még végrehajtanunk, mielőtt a különбözeti elvre kerülne a sor. Ami a szabadság elvet illeti, garantálnunk kell az egyének teljes fizikai integritását: több kamerát kell az utcákon felszerelnünk, több rendőrt kell alkalmaznunk, javítani kell a közvilágítást stb. Bár az intézkedések egy része sértene más alapvető jogokat (pl. kamerák), legtöbbjükéről ez nem mondható el (pl. közvilágítás). Ugyanez történné az esélyegyenlőségi elv esetében. Például biztosítanunk kellene, hogy soha, senki ne szenvedjen hátrányokat faji, társadalmi, nemi hovatartozása miatt. Ehhez pedig nem elegendőek a diszkrimináció ellenes törvények; olyan intézkedésekre van szükség, amelyek fejlesztik az oktatást minden szinten mindaddig amíg a hátrányok el nem tűnnek.

Ezért úgy vélem, hogy bár a különбözeti elv nem feltétlenül ütközik az első két elvvel, a köztük lévő szótári sorrend legalábbis megkérdőjelezi az elv jelentőségét. Persze ezen lehetne változtatni: csak a szótári sorrend szigorúságát kellene enyhíteni, mondjuk azzal, hogy kisebb mértékű veszteség esetén a különбözeti elv felülírhatja az első két elvet. Ennek megvan az az előnye, hogy miközben nem kényszeríti Rawls a szótári sorrend feladására, nagyobb játékeret enged a különбözeti elvnek (Hart, 1975; Kis, 1998: 46–8).¹² Mivel azonban Rawls nem tér ki erre a lehetőségre, így a fenti probléma is megválaszolatlanul marad.

Már csak egy kérdés maradt megválaszolatlanul. Igaz-e hogy a rawlsi szerződéses állapotban, az ún. eredeti helyzetben a „felek” a különbözeti elvet választanák? Konkrétabban: igaza van-e Rawlsnak abban, hogy a felek nem inkább egy *szociálistminimum-elvet* választanának? Rawls kétféle módon érvel a különbözeti elv mellett.¹³ Az egyik az eredeti helyzetbeli érvelés, amely során azt állítja, hogy a felek a *maximin* elvet választanák, azaz maximalizálni akarnák a legrosszabb helyzet kilátásait, ez pedig egyenesen vezetne el a különbözeti elv preferáláshoz (Rawls, 1997: 26§). A másik érv az elkötelezettség terhére hivatkozik, és azt állítja, hogy egyetlen haszonelvű elv, köztük a szociális minimumot tartalmazó vegyes felfogások, sem menne át a rostán (uo.: 217–9, 379). Ezen az alapon aztán arra a következtetésre jut, hogy a szociális minimumnak pusztán *társadalompolitikai* szerepe van az elméletben: a különbözeti elv alapján lehetne kijelölni és megfelelő módon alkalmazni¹⁴ (uo.: 332–3, 342).

Mindkét érveléssel baj van (vö. Kis, 1998: 48–50; Tanyi, 2000: 158–163). Vegyük az első gondolatot. Rawls érve itt az, hogy a felek azért alkalmaznák a maximumot, mert az eredeti helyzet egy olyan döntési helyzetnek felel meg, amelyben a választás (1) a „tudatlanság fátyla” mögött zajlik, amely elzárja mindazon információt a résztvevők elöl, amely konkrét helyzetükre vonatkozik, ideértve az egyes társadalmi pozíciók előfordulásának valószínűségét is; (2) egyszeri s meg nem ismételt; és (3) a tétje hatalmas: egy egész élet kilátásait befolyásolhatja¹⁵ (uo.: 173, 192–4, 210–1). Ezek valóban elég nyomós érvek; mégis, egy ponton sántítanak. Ahogy azt John Harsányi kimutatta, kérdéses, hogy nem éri-e meg kockáztatni ha feltételezzük: lehetséges olyan társadalom, amelyben a legrosszabb helyzet is mentes minden nélkülözéstől és lehetővé tesz egy teljes életet (Harsányi, 1976). Ilyen társadalomban ugyanis az előnyösebb pozíciók olyan mértékben javulhatnak, hogy már megéri lemondani a legrosszabb – de egyébként megfelelő – pozíció maximalizálásáról. Ebben az esetben pedig a felek inkább választanak egy szociálistminimum-elvet, amely biztosítja, hogy soha ne kerüljenek elviselhetetlen helyzetbe – a többit pedig rábízják a szerencsére.

A második érv sem jár jobban (Waldron, 1993: 261–3). Mint korábban említettem, az elkötelezettség terhe szerint a feleknek nem szabad olyan elveket választaniuk, amelyek betartását a valós világban nem tudják garantálni. Ez az érv, úgy tűnik, működik a haszonelvűség ellenében; az azonban kétséges, hogy kizárná a szociális minimum elvét is. Rawls érve ismerős: a haszonelvű doktrína, ha alkalmazják, olyan szörnyű helyzetbe jutatja az egyéneket, hogy azok megvonják a rendszertől az engedelmességet, sőt ellenségesivé válnak. Ez elfogadhatóan hangzik, mint az emberi pszichológiával kapcsolatos érv, viszont nem tűnik elegendőnek a szociális minimum ellen. Rawls ugyanis nem csak azt feltételezi, hogy kizsákmányolt, éhező, elnyomott emberek „fellázadnának”, hanem azt is gondolni véli, hogy ezen *nem* javít az, ha a helyzetük valamennyire javul és legalább az alapvető szükségleteiket ki tudják elégíteni. Hogy még sarkítottabban fogalmazzak, Rawls elfogadni látszik azt az állítást,

hogy a legrosszabb helyzetűek „lázasát” az a tény váltja ki, hogy kilátásaik *további* javítása lehetséges. Nem számít, hogy már nem éheznek, hogy már nem nyomják el őket; még mindig, főképp a többiekhez képest, rossz helyzetben vannak: ezért aztán fellázadnak.

Ez azonban egy igen nehezen védhető pozíció, sőt, valószínűleg védhetetlen. Ha viszont elvetjük, akkor megnyílik az út a szociálisminimum-elv felé. Ha a felek feltételezik, hogy a deprimáció bizonyos szintje mellett – értsd: éhínség, elnyomás, kizsákmányolás – „fellázadnának”, akkor nagy valószínűséggel inkább egy szociálisminimum-elvet választanának, amely biztosítja – azáltal, hogy alapvető szükségleteiket kielégíti – hogy ez ne történhessen meg.

Válaszában Rawls erre azt mondja, hogy kétféle módon értelmezhető az, hogy az emberek nem tudnák betartani a választott elveket. Egyfelől jelentheti azt, amit eddig feltételeztünk: lázadást. Másfelől viszont ennél kevesebbet is követelhet: azt, hogy érdektelenné válnak és kivonulnak a társadalom életéből. Szerinte – elfogadva a fenti érvelést – a szociális minimum elvét a felek akkor választják, ha az első felfogást osztják; ha viszont a második mellett teszik le a voksukat, akkor valószínűleg a különbözőzeti elv mellett döntenek (Rawls, 2001: 126–131).

Nyilvánvaló mi a probléma ezzel a megoldással. Miután az elkötelezettség terhe erkölcsi érv, a fenti megkülönböztetést sem elegendő – ha egyáltalán lehetséges – pusztán empirikus tényekkel igazolni. Viszont milyen erkölcsi érveket hozhat fel Rawls? A társadalom, mint méltányos együttműködési rendszer illetve a személy, mint szabad és egyenlő polgár eszményére hivatkozik (uo.: 131). Bár ezeknek a fogalmaknak speciális jelentése van Rawlsnál – amelyre én most nem térhetek ki – kérdéses, hogy levezethető-e belőlük az elkötelezettség terhének új értelmezése. Ezek ugyanis meglehetősen általános, bár közel sem üres koncepciók, amelyekből számos, egymástól eltérő következtetés is levonható. Ahhoz, hogy Rawls álláspontja hihető legyen, fel kellene mutatnia egy ilyen levezetést – ezt azonban nem teszi meg. Ennek hiányában, valamint a Harsányi-féle érv fényében, pedig a különbözőzeti elv választása igencsak valószínűtlen lenne az eredeti helyzetben.

III. ÖSSZEFOGLALÁS

Írásom célja John Rawls különbözőzeti elvének kritikai tárgyalása volt. Először felvázoltam azokat az érveket, amelyek elvezetnek az elv végső változatához. Majd azt elemeztem, hogy mit és mennyit is követel; tettem mindezt az elv és a hatékonyság követelményének viszonyrendszerében. Végül, írásom második felében, áttértem az elv kritikai vizsgálatára. Négy ellenvetést vizsgáltam meg, kezdve az elv érzéketlenségétől az indexálási problémán át azon kérdésig, hogy a rawlsi szerződő felek valóban az elvet választanák-e vagy pedig

inkább egy szociálisminimum-elv mellett foglalnának állást. Mindegyik el-
lenvetést, részben vagy egészben, helyesnek találtam. Ezért úgy vélem, hogy a
különbözeti elvet le kell cserélni egy olyan elvre, amely védhető és illeszkedik
a rawlsi konstrukció más itt nem kritizált részeihez, azaz a szerződéselméleti
apparátushoz és a mögöttes erkölcsi elvekhez és intuíciókhoz. Egy ilyen elv
lehet a szociális minimum elve, amelyet a döntéshozó felek a rawlsi eredeti
helyzetben preferálnának a maximin döntési szabály által támogatott külön-
bözeti elvvel szemben.

JEGYZETEK

- 1 Tanulmányomban egy helyen térek el Rawls (1971) Krokovay Zsolt által készített fordításától: a 'társadalmi különbségek' elvét, Kis (1998)-at követve, 'különbözeti elvnek' nevezem.
- 2 Rawls később, főképp Amartya Sen kritikájának hatására új megfogalmazását adta az elsődleges javak fogalmának. Eszerint ezek olyan javak, amelyeket a szabad és egyenlő emberek *igényelnek*. A változás mértékét és a sen-i kritika rawlsi fogadtatását én azonban itt nem tárgyalom. Bővebben ld. Sen (1979) és Rawls (1993), pp. 182–190.
- 3 Rawls megfogalmazásában: „Számunkra a társadalom alapszerkezete az igazságosság elsődleges tárgya, vagy pontosabban: az a mód, ahogyan a társadalom főbb intézményei elosztják az alapvető jogokat és kötelességeket, illetve megszabják a társadalmi együttműködés előnyeiből való részesedést. Ide sorolom a politikai berendezkedést és a legfontosabb gazdasági és társadalmi intézményeket.” Rawls (1997), pp. 25; ld. még uo.: pp. 80. Ez az igazságosság felfogás persze nem magától értetődő; Rawls tárgyalja is annak a lehetőségét, hogy az igazságosság tárgyat egyéni cselekedetek illetve egyedi szabályok alkotják, de elutasítja ezeket. Ld. uo.: pp. 83, 117, 127; Rawls (1993), pp. 267; (1999b), pp. 263; vö. Cohen (1995) és (1997), aki meggyőzően érvel az első alternatíva mellett.
- 4 Jelen írás egyik opponense ezzel a felfogással szemben azt vetette fel, hogy az nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy nincsenek erkölcsileg semleges körülmények. Ebben az állításban van igazság: erkölcsi döntéseink „kontextus-függőek”, amennyiben minden helyzetnek létezik olyan leírása, amely erkölcsi ítéletet vonz. Önmagában az, hogy a fogamat mosom a fürdőszobában még nem vonz erkölcsi ítéletet. Az azonban már igen, hogy ha miközben a fogamat mosom valaki a szomszédos szobában fülem hallatára fojtogatja a barátnőmet. Viszont, és ez a rawlsi állítás mögötti intuíció, az ami az erkölcsi ítéletet vonzza az emberi cselekedet s nem a szituáció: az utóbbi ugyanis megváltoztatható, megválasztható, röviden, ellenőrzésünk alatt áll. A szituáció maga semleges; a cselekedet azonban soha nem ítélet meg a helyzettől függően s ezért nincs olyan cselekedet, amely mindig erkölcsileg semleges lenne. Rawls állítása ugyanez. Miközben az intézmények viselkedése erkölcsi ítéletet vonz attól függően, hogy milyen helyzetben történik ez, maguk a természeti tények, azaz a tehetségek, családi háttér stb. eloszlása erkölcsileg semlegesek: nem képezik erkölcsi ítélet tárgyát. Vö. Rawls (1997), pp. 134.
- 5 Természetesen ezek a lépések megkérdőjelezhetők és sokan vitatták is őket. Ld. pl. Beitz (1979). Én azonban nem tárgyalom ezeket a nehézségeket itt. Rawls saját nézeteit Rawls (1999a)-ban

- adta közre. Emellett Rawlsnak szembe kell néznie az elvek általánosításának problémájával is. Válasza erre a különbözeti elv szótári sorrendbe rendezett változata, amelyet Sentöl vett át. Ld. Rawls (1997), pp. 111–2. Szerinte ezt az elvet alkalmaznánk akkor is, ha a szoros összekapcsoltság tézise nem lenne tartható. Ez, még ha eltekintünk is a fenti problémáktól, csak részben igaz. A leximin ugyanis csak a kevésbé egyenlőségelvű verzió általánosítására alkalmas. A másik olvasatnál is van erre lehetőség, de ott már súlyos problémák merülnek fel. Ld. erről van Parijs (2003), ff. 18.
- 6 Bár azért vannak egyértelmű lehetőségek. Ahogy arra írásom egyik opponense felhívta a figyelmemet, maga a klasszikus jóléti állam, azaz a progresszív adórendszer jelentős szociális kiadásokkal jó példát szolgáltat. És valóban, Rawls maga is ír erről, ld. Rawls (1997), 43§, illetve Tanyi (2000), pp. 142–7. A különbözeti elv alkalmazásának lehetőségeit taglalja továbbá Schaller (1998). A társadalmpolitikai alkalmazással szemben szkeptikus vélemény található Beauchamp (1980)-ban, illetve Michelman (1975)-ben.
- 7 Kis (1998), pp. 42 megjegyzi, hogy az ellenvetés ezzel még nem teljes. Ugyanis Rawls válaszként mondhatja és mondja is (Rawls 1997, pp. 312, 371–372), hogy a valóságban az említett két tényező nem különíthető el egyértelműen egymástól. Ezért olyan elvre van szükség, amely ha már a tévedés elkerülhetetlen, inkább a legnagyobb veszteseket kedvezményezze, mint a jobb helyzetűeket. És ennek a különbözeti elv kétségtelenül megfelel. Viszont, egészíti ki az ellenvetést Kis, ez egyben azt is jelenti, hogy Rawls az elvet a nem-ideális világra szánja, miközben elmélete bevallottan az ideális világra készült, hogy egyfajta „reális utópiaként”, ahogy ő nevezi, normatív kritériumot nyújtson számunkra, a nem-ideális világ lakóira. Ld. uo.: pp. 148-9, 185-6, 245, 297.
- 8 Schaller (1998), pp. 371–6 alternatív utat választ ebben a tekintetben. Szerinte az ellenvetés úgy is kivédhető, ha komolyan vesszük Rawls állítását miszerint a különbözeti elv nem az egyes, konkrét személyek elsődleges javak szerinti helyzetére vonatkozik, hanem bizonyos *reprezentatív* pozíciókra, amelyeket a javakkal kapcsolatos *várakozások* határoznak meg. Mivel nem vagyok biztos az érvelés helyességében, ezért nem szerepeltetem a szövegben sem. Kis (1998), pp. 43 szintén tárgyal egy lehetséges ellenvetést de, mint azt maga is megmutatja, nem segítené ki Rawlst a problémából.
- 9 Itt érdemes megemlíteni, hogy Rawls részben ezen az alapon – a megfelelő kritérium meghatározhatatlansága miatt – utasítja el az érdem alapú elosztást. Ld. Rawls (1997), pp. 370; az érdem alapú elosztás erőteljes védelme a liberális (többek között a rawlsi) pozícióval szemben megtalálható Kekes (1999)-ben, 5–7. Fejezet. Ezért a kiegészítésért köszönettel tartozom írásom egyik opponensének.
- 10 Ez talán további magyarázatra szorul. Rawls ún. konstruktivista az erkölcs viszonylatában. Az igazságosság elveit nem tartalmi kritériumok alapján határozza meg, hanem egy procedúra, jelen esetben az összehangolás egyensúlyába ágyazott eredeti helyzet segítségével. Ezen felfogás szerint nincsen a procedúrától független kritérium: a procedúra nem azért létezik, mert van független kritérium, hanem azért van kritérium, mert létezik a procedúra. Másképp szólva, a felek az eredeti helyzetbeli döntésükkel létrehozzák az igazságosság elveit és nem felfedezik az egyébként is létező elveket. Az intézmények szerepe mindebben a végrehajtás. Arra nem hagyatkozhatunk, mondja Rawls, hogy hipotetikusán ellenőrizzük, hogy valamilyen

- intézményi berendezkedés létrejöhett-e igazságos eljárás révén. Ugyanis, a fenti definícióból következően, biztosak az eredményben csak akkor lehetünk, ha a folyamat ténylegesen le is zajlott. Az intézmények szerepe pontosan ez: hogy megvalósítsák az elveket s így a procedúrát. Ld. Rawls (1997), pp. 116–7; Rawls (1993), Lecture III és (1999c).
- 11 A második értelmezés választása, amellyel, hogy feladja a rawlsi elmélet belső kritikájának lehetőségét, nehezen védhető. Ellenvetésekért ld. Kis (1998), pp. 56–8. Rawls érveit d. Rawls (1997), pp. 134 és (2001), pp. 76. Írásom egyik opponense felvetette, hogy ettől függetlenül még külön vizsgálatot igényel az a kérdés, hogy melyik értelmezését választanák a felek a rawlsi eredeti helyzetben. Ez a kérdés azonban félreérti a rawlsi elmélet szerkezetét. Az eredeti helyzet Rawls számára egy olyan gondolat kísérlet avagy nézőpont, amely megteremti az igazságosság-gal kapcsolatos elveink és ítéleteink összhangját az összehangolás egyensúlyában: az eredeti helyzet feltételei ezt az egyensúlyt fejezik ki. Erről részletesebben szól Tanyi (2004); ld. még Daniels (1996). Jelen kérdéskör a feltételek mögötti elvek, megfontolt ítéletek értelmezésével, Kis szavaival, az egalitárius alapvetés védelmével kapcsolatos. Ez a vita ezért független attól a „vitától”, amely az eredeti helyzeten belül zajlik. Összeegyeztethető a szerződéselméleti apparátus feladásával, de ha el is fogadjuk az apparátust, a vita akkor is csak az eredeti helyzetről, annak jellemzőiről fog szólni, s nem a felek eredeti helyzeten belüli gondolkodásáról.
- 12 Mindkét szerző amellyel érvel, hogy Rawls hibásan állítja, hogy a szabadság elv prioritást kell, hogy élvezzen a másik két elvvel szemben. Rawls válaszát ld. Rawls (2001), 13§.
- 13 Rawls még két érvet említ. Az egyik, hogy az igazságosság elveinek létre kell hozniuk saját alátámasztásukat azáltal, hogy kialakítják és megerősítik az emberek igazságérzetét. A másik pedig, hogy az elvek elfogadásának erősítenie kell az emberek önérzetét azáltal, hogy kifejezi egymás iránti kölcsönös tiszteletüket. Ld. Rawls (1997), pp. 218–225. Ezek az érvek azonban egyrészt szorosan kapcsolódnak az elkötelezettség terhének követelményéhez (gondoljunk csak a stabilitás kérdésére), másrészt pedig nem egyértelmű, hogy érvként használhatók a szociális minimum elve ellen is (Rawls az átlagos hasznosság és az igazságosság általi preferált elveinek viszonyrendszerében használja őket). Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a két érv nem lehet, megfelelő, kontextus specifikus kifejtés mellett alkalmazható a szociális minimum elve ellen. Rawls azonban ilyen érvelést nem nyújt, ezért itt azt nem is tárgyalhatom. Marad tehát a szövegben tárgyalt két fő érvelés.
- 14 De arról nem mond semmit, hogy a gyakorlatban mindez hogyan történne. De ld. van Parijs (2003), pp. 216–222.
- 15 Létezik egy negyedik elem is. Eszerint a maximin döntési szabály azért követendő az eredeti helyzetben, mert a „felek”, akik a döntésben részt vesznek *képviselőként* vannak jelen. Nem önmagukért állnak csak ki, hanem az emberek egy csoportjáért is, akik ezzel megbízták őket. Ld. Rawls (1997), pp. 163. Emiatt, s tekintve azt a további tényt, hogy az eredeti helyzetbeli döntés a jövő generációkat is érinti, a kockázatkerülés maximinban megtestesülő extrém változata indokolt. Ld. uo. Az általam vizsgált ellenvetések azonban ugyanúgy hatásosak az ezen elemmel kibővített rawlsi érv ellen, mint az anélkülivel szemben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barry, Brian (1973): *The Liberal Theory of Justice: A Critical Examination of the Principal Doctrines in a 'A Theory of Justice' by John Rawls*. Oxford, The University Press.
- Beitz, Charles (1979): *Political Theory and International Relations*. Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Beauchamp, Tom (1980): Distributive Justice and the Difference Principle. In Blocker, Gene – Smith, Elizabeth H. (eds.): *John Rawls' Theory of Justice: An Introduction*, Athens, Ohio, Ohio University Press, 132–161.
- Cohen, G. A. (1995): Incentives, Inequality and Community. In Stephen Darwall (ed.): *Equal Freedom*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 331–397.
- Cohen, G. A. (1997): Where the Action Is: On the Site of Distributive Justice. In *Philosophy and Public Affairs* 26:1 (1997), 3–30.
- Daniels, Norman (1996): Reflective Equilibrium and Archimedean Points. In Daniels, *Justice and Justification*, New York: Cambridge University Press, 1996, 47–66 .
- Dworkin, Ronald (1981): What is Equality? Part II: Equality of Resources. In *Philosophy and Public Affairs*. 10:4 (1981), 283–345.
- Hart, H. L. (1975): Rawls on Liberty and Its Priority. In Norman Daniels (ed.): *Reading Rawls: Critical Studies on Rawls 'A Theory of Justice'*. Stanford, Cal., Stanford University Press, 230–252.
- Kis, János (1998): Az igazságosság elmélete. In *Világosság*, 39: 8–9. (1998), 3–65.
- Harsányi, John (1976): Can the Maximin Principle Serve as the Basis for Morality? In Harsányi: *Essays on Ethics, Social Behavior, and Scientific Explanation*. Dordrecht–Boston: D. Reidel, 37–63.
- Kekes, John (1999): *A liberalizmus ellen*. Fordította Balázs Zoltán. Budapest, Európa.
- Michelman, Frank (1975): Constitutional Welfare Rights and *A Theory of Justice*. In *Reading Rawls*, 319–347.
- Murphy, Liam D. – Nagel, Thomas (2002): *The Myth of Ownership*. New York, N.Y., Cambridge University Press.
- Nozick, Robert (1974): *Anarchy, State and Utopia*. New York, N.Y., Basic Books.
- Rawls, John (1971): *A Theory of Justice*. New York, Oxford University Press.
- Rawls, John (1993): *Political Liberalism*, New York, N.Y., Columbia University Press.
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Fordította Krokovay Zsolt. Budapest, Osiris.
- Rawls, John (1999a): *The Law of Peoples*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Rawls, John (1999b): Kantian Conception of Equality. In *Collected Papers*, Samuel Freeman (ed.): Cambridge, Mass., Harvard University Press, 254–267.
- Rawls, John (1999c): Kantian Constructivism in Moral Theory. In *Collected Papers*, 303–359.
- Rawls, John (2001): *Justice as Fairness: A Restatement*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Schaller, Walter E. (1998): Rawls, the Difference Principle, and Economic Inequality. In *Pacific Philosophical Quarterly*. 79:4 (1998), 368–91.
- Sen, Amartya K. (1979): Equality of What? In McMurrin (ed.): *Freedom, Equality and the Law*, Salt Lake City, Utah, The University of Utah Press, 139–162.

- Tanyi, Attila (2000): *Piac és igazságosság? A Piaci társadalom erkölcsi követelményei*, Budapest, Napvilág Kiadó.
- Tanyi, Attila (2004): Erkölcsi igazolás és politikai kötelezettség. In *Jogelméleti Szemle* 2004/4. (December).
- Waldron, Jeremy (1993): John Rawls and the Social Minimum. In uő.: *Liberal Rights*, New York, Cambridge University Press, 250–270.
- Weatherford, Roy (1991): Discussion Defining the Least Advantaged. In J. Angelo Corlett (ed.): *Equality and Liberty*, New York, St. Martin's University Press, 37–45.